

NOMOTETICKÁ NEBO IDIOGRAFICKÁ GEOGRAFIE: ALTERNATIVNOST NEBO KOMPLEMENTARITA?

Martin Hampl

*Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, Katedra sociální geografie
a regionálního rozvoje, Albertov 6, 128 43 Praha*

Abstract: Neokantian distinction between idiographic and nomothetic sciences was and still has important reflection in theoretical considerations of geography. There are long-lasting changes in paradigms of both types of scientific approaches, and there still is no solution, respectively an adequate understanding of their mutual relationships. This contribution is therefore concerned with discussions of the two approaches at the epistemological and ontological levels.

Key words: idiographic and nomothetic approaches, geographical and environmental regularities

1. ÚVOD

Diskuse idiografické nebo naopak nomotetické povahy geografie patří nepochybně mezi klíčové otázky geografického poznání, otázky, které jsou dlouhodobě a opakovaně zdůrazňovány, avšak až dosud nevyřešeny. Jejich význam je principiální zejména proto, že bezprostředně odrážejí problém existence pravidelností, resp. zákonitostí v geografické realitě a zprostředkovaně pak i problém specifičnosti „geografických“ zákonitostí, a tedy i problém předmětové specifikace oboru. Celkovou ilustrací tohoto zdánlivě jen vnitřního hledání „řešení“ diskutovaných problémů v rámci geografie jsou zásadní proměny paradigmat geografie. Zjednodušeně lze hovořit o nahrazení nomotetického paradigmatu představovaného geografickým determinizmem paradigmatem geografického posibilismu francouzské školy a posléze jednoznačným zdůrazněním idiografické povahy geografie v koncepcích Hettnera (1927) a Hartshorna (1939, 1959). V 50. a zejména v 60. letech minulého století přichází dramatická přeměna v pojetí geografie spojená a kritikou idiografické (a výsostně popisné) koncepce geografie z pozice pozitivistické generace geografů (Schaefer 1953, Bunge 1962, Haggett 1965 aj.). I tento obrat v pojetí geografie však vydržel jen pouhá dvě desetiletí. V 70. letech minulého století je pozitivistická koncepce odsouzena a nastupuje současná koncepční pluralita v chápání geografie, a to speciálně humánní geografie, po vzoru hlavních – více méně alternativně budovaných – společenskovědních oborů. Zásadní proměny paradigmat geografie byly vesměs spojeny s oprávněnou kritikou „staré koncepce“: u idiografických pojetí se to

týkalo absence poznání pravidelností a navazujících explanací, u nomotetických pojetí pak jednostranné obsahové redukce, ať již ve smyslu jednosměrné determinovanosti společnosti přírodními podmínkami nebo geometrické determinovanosti geografických struktur. Nicméně přínosy „nových koncepcí“ byly jen parciální, nenacházely odpovědi na základní otázky poznávací funkce geografie, a proto také nedosáhly ani všeobecného, ani dlouhodobějšího přijetí.

Střety obou typů koncepcí jsou pro geografii charakteristické, ale jejich význam je primárně věcí celé vědy. Rozlišení idiografických a nomotetických věd je dílem neokantovské filosofie (W. Windelband a N. Rickert) a bylo spojeno v první řadě se specifikací historických věd. Do značné míry však toto rozlišení odráží i rozdílné možnosti poznatelnosti přírodní a společenské reality, i když vědy jako je ekonomie nebo sociologie jsou převážně považovány za vědy nomotetického typu. Přestože je tedy dichotomie idiografické – nomotetické ve své podstatě rozlišením gnoseologickým (viz i Paulov 2006), je zde zřejmá spojitost se složitostí předmětu zkoumání, a tedy s diferenciací ontologickou. Právě v hledání souvislostí mezi složitostí a integritou reálných systémů na jedné straně a poznávacími možnostmi i odrazy této složitosti na straně druhé je možné očekávat posun v řešení diskutovaného metodologického dualismu. Mimo jiné to navozuje i další spojitosti s problémy vědy jak obecného typu – „redukcionismus kontra holismus“ – tak typu relativně specifického vázaného především na sociální a sociálněgeografické studium, jako je rozlišování extenzivního a intenzivního výzkumu (Sayer, 1984). Poslední případ je i názornou ilustrací nevyjasněnosti podstaty a vzájemného vztahu obou diskutovaných přístupů, neboť přisuzuje extenzivnímu výzkumu nomotetickou povahu, ale bez explanačních schopností a výzkumu intenzivnímu naopak povahu idiografickou, avšak i explanační možnosti. Paradoxy tohoto typu vyplývají jak z odtrženosti gnoseologického, resp. metodologického od ontologického, resp. reálného, tak z nepřiměřené polarizace obou přístupů. V podstatě se vždy jedná o určitou míru idiografičnosti/nomotetičnosti v poznávacím úsilí a především o nezbytnou kombinaci obou přístupů (viz i Matlovič 2007).

Naznačené otázky navozují směr i postup následujícího sledování, které je vzhledem k složitosti problematiky nezbytné rozdělit do několika úrovní. Prvou bude obecná diskuse vztahu složitosti zkoumané reality a možností i orientace v jejím poznávání. Zvláštní důraz bude kladen na propojení idiografických a nomotetických postupů, a tedy na jejich komplementaritu, a nikoliv alternativnost (viz i Hampl 2006). Na druhé úrovni budou blíže hodnocena specifika geografických, resp. environmentálních pravidelností a integrální sounděžitost dvou základních typů uspořádání reality. Vedle konstatování „pouze rámcové“ povahy geografických pravidelností bude naznačena i jejich systémová propojenost ve sféře sociogeografické. Na připojených jednoduchých empirických příkladech budou navíc hlavní typy sociogeografických pravidelností alespoň ilustrovány. Konečně v poslední části bude vedle pokusu o zobecňující závěry diskutována i aplikabilita (socio)geografických poznatků.

2. IDIOGRAFICKÉ A NOMOTETICKÉ PŘÍSTUPY: GNOSEOLOGICKÁ REFLEXE ONTOLOGICKÝCH PODSTAT?

Z gnoseologického, resp. z metodologického hlediska je nutno chápat nomotetické a idiografické postupy jako komplementární, jako součást induktivního poznávacího

procesu. Ten směřuje k rozlišování znaků (procesů, struktur atd.) podle stupně jejich opakovatelnosti, a tedy k určování obecného – specifického – jedinečného. V tomto smyslu je každé vědecké studium orientováno nomoteticky i idiograficky. Teprve ve spojení s obsahem studované reality může docházet k diferenciaci ve vypovídající hodnotě zmíněného rozlišování. V první řadě se jedná o míry opakovatelnosti z hlediska počtu znaků a přesnosti jejich forem. Tato míra je u různých druhů reálných systémů odlišná a je závislá na složitosti a stupni integrity těchto systémů. Právě u společenských a environmentálních systémů je opakovatelnost jejich strukturálních a vývojových znaků značně omezená. I zde však opakovatelnost pochopitelně existuje, avšak nalézané pravidelnosti mají jen přibližnou platnost a lze je proto označovat za „rámcové“. V zásadě vždy zachycují základní organizační principy (např. nodalita sociogeografických regionů), nebo dominantní orientaci změn, základní vývojový trend (např. dominance koncentračních procesů v geografické distribuci obyvatelstva a ekonomiky v industriálním období). Míry a přesnější formy organizace a vývojových změn společenských a environmentálních, a tedy zejména sociogeografických systémů jsou však vysoce variabilní. Právě v tomto smyslu byl použit termín „rámcové pravidelnosti“, neboť obecné je nejen „podstatné“, ale je i rámcem sekundárních variabilit v úrovni specifických souborů i v úrovni individuálních systémů. Rozsah sekundární variability, a tedy stupeň rámcovosti obecného, vlastně charakterizuje jeho významnost, možno říci jeho značný nebo naopak omezený podíl na postižení podstaty zkoumaných jevů/systémů. Tak jsou v zásadě diferencovány i možnosti poznávacího „uchopení“ reality, předpovídání vývoje a praktického ovlivňování reálných jevů a procesů.

Pro pochopení diferencovaných možností poznatelnosti a „ovladatelnosti“ reálných systémů je klíčové poznání příčin této diferencovanosti a s tím spojené variantnosti. Toto poznání musí být pochopitelně zaměřeno k ontologickým problémům, k rozlišení úrovní a typů složitostí v realitě samotné, a tedy k diferenciaci reálných systémů. Přestože samotná diferenciaci „složitosti“ reálných systémů může být předmětem nekonečných diskusí, je na tomto místě otázka zjednodušena na alespoň prvotní rozlišení dvou základních typů složitosti systémů: v návaznosti na klasifikační principy komplexity a vývojové složitosti/aktivity – podrobněji viz Hampl (1998). Druhý z uvedených principů je dlouhodobě vědou uznáván a dostatečně popsán i doložen. V posloupnosti anorganické – biologické – společenské systémy se zvyšuje jejich složitost především ve smyslu růstu aktivity a variantnosti ve vztahu k prostředí, což nutně vede i k alternativnosti trajektorií jejich vývoje. Právě růst variantnosti v těchto změnách umožňuje i zrychlující se pohyb k složitějším a efektivnějším uspořádáním, avšak z pohledu vědeckého poznání i k snížené schopnosti tyto změny předvídat. Platí to především pro úroveň společenských jevů, které mají výraznou subjektivitu, a tudíž schopnost zájmové volby/výběru z vývojových variant i schopnost „učení se“ a proměn v jejich směřování. Druhou dimenzi růstu složitosti vyjadřuje princip komplexity odstupňovaně odrážející polaritu elementu a finálního komplexu, tj. prostředí v nejširším (byť v první řadě kvalitativním) slova smyslu. V této posloupnosti dochází k zvyšování heterogenity obsažených jevů i určujících podmíněností jejich koexistence. Zvyšuje se tudíž vnitřní pluralitní působnost částí a snižuje se organičnost (a roste genetická nesourodost) příslušných – environmentálních – systémů. Integroující síly v těchto systémech jsou relativně slabé, stejně jako jejich koordinační funkce. Opět se tedy jedná o zvyšování variantnosti v kombinacích příslušných interakcí a k růstu variability těchto kombinací, resp. uspořádání různorodých částí komplexních systémů.

Zvyšování složitosti reálných systémů v obou charakterizovaných dimenzích/směrech je spojeno i se změnami v úrovni jejich integrity, míry ucelenosti odpovídajících

systémů. Primárně se jedná o podmiňující vliv zvyšování komplexity – vnitřní různorodosti – systémů, která v důsledku vnitřní heterogenity vede k uvolňování jejich integrity a oddělenosti od širšího prostředí a k zesilování vlivu tohoto prostředí na formování dílčích organizací komplexního typu. Sekundárně je pak toto uvolňování integrity systémů umocněno vyšší vývojovou složitostí (aktivitou, subjektivitou) obsažených částí – viz zájmová diverzifikace lidí a jejich rozmanitých seskupení. U všech společenských (tj. již nadelementárních celků – elementární jsou pouze individuální lidé) a environmentálních (komplexních částí prostředí a jejich substruktur) systémů se tedy ve zvýšené míře prosazuje nejen různorodá vnitřní podmíněnost, ale především vliv vnějšího/širšího prostředí, a tedy podmíněnost integrální organizací reality. Autonomie parciálních „nadelementárních“ organizací je proto výrazně omezená a variantně podmíněná. To opětovně dokládá nejen „obtížnost“ poznání výsledku příslušných, mnohoúrovňově uspořádaných interakcí, ale i podmíněnost tohoto výsledku zájmově orientovaným působením zúčastněných aktivních subjektů v případě zahrnutí společenských jevů (lidí, sociálních skupin či regionálních komunit atd.).

Naznačené podmíněnosti diferenciací ve složitosti dílčích úrovní organizace a vývoje reality byly blíže, byť nadále nedostatečně, analyzovány v jiné práci (Hampl, 1998). Navzdory počátečnosti tohoto zkoumání je nepochybné, že primární podmíněnosti této diferenciací jsou ontologické, a nikoliv gnoseologické povahy. Přestože vědecké poznání složitých společenských a environmentálních systémů bude nadále prohlubováno a rozšiřováno, jeho úroveň se bude stále více „opožďovat“ v porovnání s poznáním přírodních, a zejména anorganických elementů. Gnoseologická rozpracovanost věd je zákonitě inverzní vůči ontologické složitosti zkoumané reality. V tomto smyslu také jsou a budou idiografické přístupy u předmětově složitých věd významné, nemohou být však absolutizovány, nýbrž musí být kombinovány s přístupy nomotetickými, resp. i částečně podřizovány přístupům nomotetickým. Zdůrazněné diferencované možnosti v poznatelnosti různých reálných systémů nelze pochopitelně považovat za omlouvání „opožďování“ společenských a environmentálních věd. Samotné nalézání podstaty diferencované složitosti reálných systémů je totiž poznávacím přínosem s obecnou platností. Navíc i opožďující se poznávání složitých systémů může přinést nové podstatné poznatky o realitě a o způsobem jejího ovlivňování, které „vzorové“ vědy nepostihují. Pravidelnosti v organizaci složitých systémů nejsou jen rámcové, ale v řadě ohledů jsou i jiného než tradičního typu. Těmto „zvláštnostem“ je proto věnována další část sledování.

3. GEOGRAFICKÉ (ENVIRONMENTÁLNÍ) PRAVIDELNOSTI

3.1. Obecné hodnocení

Rámcová povaha pravidelností/zákonitostí organizace složitých systémů se vztahuje v první řadě ke geografické realitě, neboť geografické regiony představují reálné systémy s nejvyšší úrovní komplexnosti. Zahrnují všechny základní kvalitativní typy jevů v jejich vzájemných a mnohostranně orientovaných interakcích. V tomto smyslu jsou geografické systémy zvláště vhodným „představitelem“ složitých systémů. Zvýšeně to pak platí pro systémy sociogeografické, neboť v jejich případě jsou kombinovány nej-

vyšší úrovně jak komplexnosti, tak i vývojové složitosti. Charakteristická pro geografické systémy je však nejen jejich všeobsažnost, ale i relativně omezená četnost, což je samo o sobě již podmiňujícím faktorem snížené opakovatelnosti soustav jejich znaků. Na uspořádání geografických systémů je konečně „snadné“ dokládat dříve zmíněné zvláštnosti některých environmentálních i společenských pravidelností. Cílem následující diskuse bude ovšem i vysvětlení obecné povahy těchto pravidelností, které nejsou pouhými zvláštnostmi, nýbrž druhým základním typem organizace reality.

Významově primární skutečností je výrazná nerovnocennost částí environmentálních systémů. Ta je empiricky snadno doložitelná: viz velikostní rozrůznění měst nebo jezer, národních komunit nebo bank atd. Výjimečná velikostní a významová diferenciacie – a tedy i relativní neopakovatelnost – částí environmentálních systémů však nevyklučuje existenci opakovatelností, a tedy pravidelností. Ty jsou ale jiného typu než je podobnost částí a homogenita jejich druhových souborů, jak je tomu na úrovni elementů (viz jednotlivé chemické prvky, biologické druhy i lidský druh). Tyto opakovatelnosti se totiž týkají samotného rozrůznění částí environmentálních systémů a nejsou tedy vázány na soubory těchto částí, nýbrž na jejich celé systémy – viz velikostní diferenciaci sídel nebo fyzickogeografická zonalita. Obecným znakem těchto diferenciací je jejich vnitřní polarizace (velký – malý apod.) a asymetrické rozrůznění v četnosti částí typu „mnoho minim málo maxim“. Toto uspořádání lze označovat jako hierarchické, i když se často nejedná o vztahy podřízenosti/nadřízenosti. Míra těchto asymetrií a jejich přesnější formy jsou ovšem různé, ale i u těchto rozrůznění nalézáme pravidelnosti: v závislosti na komplexnosti nebo měřítku systémů (podrobněji viz Hampl 1998). Uspořádání celého prostředí je tedy jakousi hierarchií diferenciací, je soustavou pravidelností v rozrůznění dílčích částí prostředí.

Jiný typ opakovatelností/pravidelností v uspořádání prostředí se ovšem týká nadelementárních, relativně komplexních systémů, pouze při jejich hodnocení podle velikostně-významových znaků. Naopak z hlediska strukturálních/druhových znaků jsou i u environmentálních systémů „obvyklé“ relativní podobnosti vázané na jejich druhové soubory: vnitřní proporcionalita, forma uspořádání, typy integrujících procesů apod. Příkladem může být „druh“ nodálních regionů, kde se vždy uplatňuje princip i forma vnitřní polarity jádro – zázemí, kde jsou obdobné integrační procesy (např. u mikreregionů dojížděka za prací a za službami) atd. Nodální regiony jsou tedy formovány na stejném základním principu, avšak v důsledku asymetrické diferenciacie vnějších podmínek i výsledků vzájemné konkurence středisek je jejich úspěšnost v dosažené velikosti a významnosti krajně nerovnoměrná. Tato dualita geografických (environmentálních) pravidelností zároveň charakterizuje podstatu vývojového mechanismu geografické reality: společné principy utváření regionální organizace na jedné straně a hierarchicky diferencované vnější podmínky i vlastní síly individuálních středisek/regionů na straně druhé. Výsledkem této interakce je jednak relativní strukturální rehomogenizace souboru regionů (v podstatě vždy nodální uspořádání) a jednak velikostní hierarchizace nebo dokonce zesílená hierarchizace jejich systému. Na výše zmíněnou interakci navazují konečně pravidelnosti třetího typu, pravidelnosti geografické difuze změn. Šíření změn, a to především podstatných kvalitativních změn geografických/environmentálních organizací, probíhá převážně hierarchickým způsobem. Má ovšem dvě poněkud odlišné formy – hierarchickou, resp. hierarchickou v užším slova smyslu a tzv. sousedskou (viz především Hägerstrand 1967). Avšak i druhá forma difuze je v podstatě hierarchická, byť pouze jednostupňová, neboť se jedná opět o šíření změn/inovací z jádra do periferie. V tomto smyslu je možno hovořit o hierarchicky uspořádaném pro-

cesu strukturální rehomogenizace geografických, a speciálně sociogeografických, regionálních organizací: viz posloupnost/šíření urbanizačního procesu a formování nodálních regionů – nejprve ve vyspělých a postupně v dalších až nakonec i v periferních částech regionálního systému. Výsledkem rozšíření „změn“ je pochopitelně i kvalitativní reprodukce hierarchického uspořádání příslušného systému regionů z hlediska velikostně-významových znaků jeho částí. Obecně se tedy jedná o sounáležitost, propojenost a vzájemnou podmíněnost procesů velikostní (re)hierarchizace a strukturální (re)homogenizace regionálních soustav. Interaktivně podmíněná sounáležitost velikostní a strukturální diferenciacie geografických systémů a jejich soustav se v koncentrované podobě projevuje u jejich diferenciacie z hlediska „vyspělosti/rozvinutosti“. Příslušné charakteristiky vyspělosti/rozvinutosti jsou i specifickými, avšak neobyčejně významnými, hodnotícími indikátory regionů: např. úroveň urbanizace, industrializace a později terciarizace ekonomiky apod. Tyto charakteristiky jsou primárně strukturálního typu (např. podíl kvartérních aktivit na ekonomice regionu), avšak vyjadřují rozvinutost, a tedy i významnost regionů. Diferenciacie regionů je proto z hlediska jejich úrovně krátkodobě nebo i dlouhodobě hierarchického typu a je tedy do značné míry obdobná jako u charakteristik velikostních. Teprve v souvislosti se ztrátou reprezentativnosti diskutovaných ukazatelů pro „vyspělostní rozlišování“ regionů dochází k jejich dodatečné, byť často jen omezené, rehomogenizaci – viz např. vývoj v úrovni industrializace regionů a alespoň částečně i v úrovni jejich urbanizace.

3.2. Empirické příklady

Doplňkem obecné diskuse problematiky charakteru geografických pravidelností je několik následujících empirických hodnocení. V rámci tohoto příspěvku je ovšem možné postihnout jen několik vybraných charakteristik. Z hlediska rozsáhlejších empirických dokladů předchozích obecných tvrzení proto odkazujeme na jiné práce (Hampel 1998, 2005 aj.). Smysl následujících příkladů je do značné míry pouze ilustrativní a edukativní: má přispět ke srozumitelnosti obecných určení právě prostřednictvím jednoduchých příkladů. Věcně je sledován soubor 13 českých krajů (Praha byla spojena s krajem Středočeským v zájmu zvýšení organičnosti krajských celků) podle několika indikátorů strukturálních a velikostních vázaných na urbanizační proces v industriálním období. Posuzována je v první řadě vnitřní variabilita tohoto „malého“ souboru, která v podstatě vyjadřuje i míru jeho homogenity/heterogenity a odpovídající úroveň jeho eventuální hierarchizace.

V tab. 1 je trojím způsobem charakterizována variabilita souboru českých krajů podle čtyř ukazatelů:

1. Podíl zaměstnaných v sekundární ekonomické sféře, který je „pravou“ strukturální charakteristikou. Jestliže v minulosti byl tento ukazatel do značné míry i charakteristikou ekonomické vyspělosti, pak v současnosti již vyjadřuje pouze míru základní ekonomické specializace.
2. Podíl městského obyvatelstva je rovněž strukturálním ukazatelem, který však nadále vyjadřuje i vyspělost/rozvinutost regionu.
3. Hustota zalidnění je charakteristikou územní intenzity, a tedy charakteristikou velikostního typu.
4. „Pravou“ velikostní charakteristikou je pochopitelně populační velikost krajů.
5. Konečně pátým sledovaným jevem je opět populační velikost, avšak nikoliv u administrativně vymezených (normativních) územních celků, nýbrž u organických so-

ciogeografických celků mezoregionální úrovně, tj. úrovně zhruba odpovídající krajskému členění.

Tabulka 1 Variabilita souboru českých krajů z hlediska strukturálních a velikostních znaků (2001)

Znak	Charakteristiky variability		
	Variační koeficient (v % průměru)	Variační rozpětí (v % průměru)	Maximum Minimum
Podíl zaměstnaných v sekundéru	10,4	44,4	1,62
% městského obyvatelstva	21,2	65,3	1,9
Počet obyvatel na km ²	36,7	128,5	3,69
Populační velikost	64,2	252,6	7,54
Populační velikost sociogeografických mezoregionů	96,4	353,2	10,93

Poznámky: Počet krajů byl 13 (Praha spojena se Středočeským krajem), počet mezoregionů 12. Městské obyvatelstvo: obyvatelstvo okresních měst a ostatních měst s 10 tisíci a více obyvateli v r. 2001. Sociogeografické mezoregiony odpovídají přirozeným oblastem krajských měst bez Jihlavy, která dosahuje pouze mikroregionální střediskovou úroveň.

Pramen: Hampl, 2005, Statistický lexikon obcí České republiky.

Údaje v tab. 1 jednoznačně potvrzují, že ve výše uvedené posloupnosti hodnocených jevů se zvyšuje variabilita sledovaných souborů územních jednotek. To tedy odpovídá dříve formulovaným obecným hodnocením o zvyšování diferenciaci v posloupnosti: strukturální – vyspělostní – velikostní znaky. Důležité je i zjištění vyšší variability v rámci souboru přirozených než normativních jednotek.

Druhý empirický příklad – tab. 2 – má ilustrovat odlišné tendence ve vývoji variability souboru geografických jednotek hodnocených podle velikostních a podle „vyspělostních“ charakteristik (rehomogenizační tendence u strukturálních ukazatelů obvyklého typu byly prokázány v jiných pracích – viz např. Hampl, 1998, 2005). Přestože sledovaná úroveň urbanizace je nepochybně reprezentativní charakteristikou rozvinutosti/vyspělosti a diferenciaci sociogeografických souborů/systémů je z tohoto hlediska hierarchicky uspořádána, jsou u vývoje příslušné variability alespoň částečně zjištělné tendence rehomogenizačního typu. Příčinou je strukturální povaha této charakteristiky a odpovídající dočasná – byť v tomto případě relativně dlouhodobá – její významová/vyspělostní reprezentativnost: v závěrečných etapách industriálního vývoje se zvyšuje – a to zrychleně – úroveň urbanizace i v zaostalých regionech. Tomu také odpovídá relativní stagnace hodnoty směrodatné odchylky po r. 1910 a její mírný pokles po r. 1970 (u hodnoty variačního koeficientu docházelo ovšem k poklesu již od r. 1910, avšak jeho vypovídací smysl je v tomto případě sporný v důsledku zvyšování průměrné úrovně urbanizace a zejména v důsledku „opačné“ tendence vývoje variability v případě podílu venkovského obyvatelstva). Naproti tomu variabilita hodnoceného souboru z hlediska velikostních znaků vykazuje v podstatě trvalý růst podle obou použitých ukazatelů variability – „poruchu“ představuje pouze maximální hodnota variačního koeficientu u populačních velikostí k r. 1950 (důsledek poválečných národnostních přesunů) a pochopitelně i poslední sledované desetiletí, kdy již byly ukončeny industriální vývojové tendence a nastoupily tendence post-industriální. Tuto kvalitativní vývojovou proměnu dokládají i tyto skutečnosti: zatímco variační koeficient u populační velikostní diferenciaci krajů se v l. 1991 – 2001 nepatrně snížil (z 65,0 % na 64,2 %), obdobná hodnota pro sociogeografické mezoregiony se významně zvýšila (z 86,3 % na 96,4 %) v důsledku růstu střediskové působnosti nejvyššího centra (nahrazení koncentrace jevů koncentrací vztahovou).

Tabulka 2 Vývoj variability českých krajů v úrovni urbanizace, intenzitě osídlení a populační velikosti (1869 – 2001)

Rok	% městského obyvateřtva			Počet obyv./km ²			Počet obyv. v tisících		
	Průměr	Směrodatná odchylka	Variační koeficient	Průměr	Směrodatná odchylka	Variační koeficient	Průměr	Směrodatná odchylka	Variační koeficient
		δ	v		δ	v		δ	v
1869	20,2	6,5	32,2	100	21,5	21,5	581	221	38,0
1890	24,6	8,3	33,7	114	26,8	23,5	667	282	42,3
1910	29,9	10,3	34,4	132	36,8	27,9	775	361	46,6
1930	33,4	11,1	33,2	139	41,6	30,0	821	442	53,9
1950	39,0	11,1	28,5	111	36,9	33,3	684	461	67,4
1970	44,5	11,5	25,8	123	45,0	36,6	754	499	66,2
1991	50,7	11,0	21,7	130	48,5	37,3	792	515	65,0
2001	49,9	10,6	21,2	130	47,7	36,7	787	506	64,2

Poznámky: Jedná se o nevážené aritmetické průměry 13 krajů. V případě vývoje urbanizace je vypočítací smysl hodnot variačního koeficientu přinejmenším problematický (u doplňující části – venkovské populace – je tendence opačná). Údaje se vztahují k příslušným cenzům. Dále viz poznámky u tab. 1.

Prameny: viz tab. 1.

Třetím základním typem sociogeografických pravidelností jsou procesy šíření změn/inovací. Jejich výrazná podmíněnost hierarchickou – velikostní a významovou – organizací geografických systémů v případě strukturálních a zároveň vyspělostních znaků může být ilustrována souhlasností vývoje urbanizace na jedné straně a úrovně urbanizace samotné, jakožto charakteristiky vývojové rozvinutosti, na straně druhé. U souboru 13 českých krajů lze tyto souvislosti, či spíše podmíněnosti, doložit údaji hodnot korelace pořadí mezi úrovní urbanizace (relativně počáteční k r. 1869 a relativně konečnou k r. 1991) a časovým průběhem urbanizace: ranost nebo naopak opožděnost urbanizačního procesu je možno vyjadřovat časovým mediánem (rok k němuž došlo k polovičnímu zvýšení podílu městského obyvatelstva za období 1869-1991; podrobněji k definici a metodice časového mediánu geografických změn viz např. Hampl, 2005). Hodnoty koeficientu korelace pořadí jsou v obou případech nejen kladné, ale i poměrně vysoké: u vztahu úrovně urbanizace k r. 1869 a časového mediánu urbanizačního rozvoje je hodnota koeficientu 0,593 (vyhovuje pro 95 % úroveň spolehlivosti), u vztahu úrovně urbanizace k r. 1991 a příslušného mediánu je pak 0,830 (vyhovuje i pro 99 % úroveň spolehlivosti). Také vztah úrovně urbanizace k r. 1869 a k r. 1991 je výrazně pozitivní (0,874). I v případě difuze urbanizačního procesu je tedy oprávněné hovořit o jeho podmíněnosti velikostně/vyspělostní hierarchií sociogeografických jednotek.

4. ZÁVĚREČNÉ POZNÁMKY

V průběhu celého sledování byla hledána a snad i nalezena odpověď na otázku formulovanou v názvu příspěvku. Závěr celé diskuse může proto směřovat k odmítnutí alternativnosti idiografických a nomotetických přístupů a k jednoznačnému doporučení jejich kombinace, jejich komplementarity. Zároveň je ovšem nutno konstatovat, že diskutovaná problematika je podstatně složitější a že samotné rozlišování idiografických nebo nomotetických přístupů a eventuálně i celých vědních oborů je jen vnějším, povrchním a zjednodušeným a možno říci i zavádějícím výrazem hlubší podstaty poznávání reality. Opakovaně je tedy nutno konstatovat, že oba diskutované přístupy jsou z metodologického hlediska součástí induktivního poznávacího postupu a při kombinovaném využití vedou k vytváření poznávacích soustav obecného – specifického – jedinečného. Diferencovaná významnost získaných poznatků z hlediska jednotlivých úrovní obecnosti/specifičnosti je pak primárně ontologické povahy a je odvislá od složitosti a organičnosti/integrity zkoumaných reálných systémů. Zjednodušeně zde platí, že s růstem složitosti (vývojové i strukturální) i rozsáhlosti a naopak s poklesem četnosti reálných systémů se snižuje míra opakovatelnosti jejich znaků, jejich celkového uspořádání. Platí to především pro environmentální, a zejména pro (rovněž environmentální) společenské systémy, resp. pro příslušné vědy, což u nich podmiňuje zvýšenou důležitost idiografické orientace zkoumání. I v tomto případě je ovšem nezbytná návaznost idiografického na nomotetické, které je konec konců rozhodující a vymezuje i usměrňuje možnosti specifikace až individualizace při studiu reálných systémů.

Obecné pravidelnosti/zákonitosti u složitých systémů, a tedy zvláště u systémů sociogeografických mají pouze rámcovou povahu právě v důsledku složitosti zkoumané reality, a tedy v souladu s její podstatou. Omezení „obsahu“ obecného poznání na pouhé stanovení organizačních principů a základních vývojových trendů a zároveň vymezení

možných variant v jejich uplatnění a jejich návazné rozvedení do specifických až individuálních forem je determinována „ontologicky“, a nikoliv „metodologicky“. Navzdory neukončitelnosti procesu poznávání reality je nepochybné, že některé reálné jevy, struktury či tendence jsou relativně jednoznačně/přesně určeny a jiné nikoliv. V obou případech se ovšem jedná o vědecké zkoumání reality a samotné rozlišení úrovní uspořádání reality z hlediska této určení má principiální význam. V tomto smyslu je také časté rozlišování věd na exaktní a ostatní (tj. neexaktní) přinejmenším zavádějící. Nicméně důsledky „ontologicky podmíněné úspěšnosti věd“ jsou jak v akademické sféře, tak v celospolečenském hodnocení citlivě vnímány a v jistém smyslu i zneužívány. Z vědeckého pohledu je zdůrazňována formální metodologická rozvinutost oborů a spolehlivost jejich zjištění, z pohledu společenských zájmů pak odlišná využitelnost vědeckých poznatků při řešení praktických problémů, při ovládnutí a účelném měnění reality. Je pochopitelné, že poznatky o složitých systémech jsou nejednoznačné a proto alternativní, zájmově zneužitelné a zvýšeně ideologizované. Poznávací obtížnost je tedy v tomto případě spojena s vyššími riziky ve společenské prezentaci, a tudíž i se zvýšenou úlohou etických principů ve vědecké práci (má-li být poctivá a pravdivá). Proto také je nutné zdůraznit, že předchozí poznámky nejsou ani omlouváním, ani sebelitováním „geografa“, ale pouhým konstatováním příčin dlouhodobé marginalizace postavení geografie, ale i celé soustavy společenských a environmentálních věd při vytváření vědeckého poznání reality.

Zatímco diskutované důsledky zvýšené předmětové složitosti některých věd jsou jen sekundárně významnou reflexí jejich dosud omezenějšího společenského uplatnění/ocenění, jsou otázky možností a přínosnosti poznání těchto věd významově primární. A v tomto případě má klíčový význam stanovení typů potřebných a podstatných poznatků o složitých systémech a následných způsobů jejich aplikace. Odpovědi na tyto otázky nezbytně vyúsťují i do stanovení jiných cílů zkoumání v úrovni složitých „nadelementárních“ systémů, v porovnání s dominujícím zaměřením studia přírodních elementů. Tyto cíle ovšem odpovídají jiné povaze zkoumané reality. Na prvním místě je nutné zdůraznit různorodost dílčích environmentálních organizací i jejich sníženou autonomii/ integritu. Na druhém místě – v případě zahrnutí společenských jevů a systémů – je pak podstatné, že zmíněná různorodost je umocněna zájmovou pluralitou a jejími aktivními projevy. Prostředí tedy představuje pluralitní soustavu dílčích organizací se sníženou uceleností, a tedy i jakési „kolbiště“, v němž při časté determinovanosti a vzácnější kooperativnosti dominují převážně konkurenční vztahy (ve společenském, ale i v biologickém světě). Výsledky příslušných interakcí jsou v řadě ohledů „předem neurčené“, takže klíčové je nalézání a vysvětlování samotných mechanismů těchto interakcí. Ty ovšem opět nefungují izolovaně/autonomně, nýbrž jsou složkami celé hierarchie mechanismů a jsou tudíž silně ovlivňovány exogenně. Příkladem může být trh (vždy ovšem nedokonalý, ať již nestejnou výchozí pozicí aktérů, tak i mnohými vlivy regulačními, a tedy zejména politickými), avšak nikoliv jediný trh, ale trhy regionální – národní – nadnárodní – globální, které se vzájemně ovlivňují. To vše je ovšem dále zarámováno politickým a především geopolitickým řádem (s důrazem na bezpečnost), a tento řád je navíc složitě podmíněn a také zakořeněn v sociokulturním systému, resp. systémech (hodnotové hierarchie atd.). Ještě širším – možno říci i konečným – rámcem formování a fungování všech výše specifikovaných organizačních úrovní je pak systém environmentální/ekologický, neboť společenské aktivity nemohou „bez principiálních následků“ porušovat přírodně dané možnosti (rizika ekologických krizí až existenčních kolapsů lidského druhu).

Výsledkem mnohoúrovňově uspořádaných interakcí různorodých dílčích systémů v prostředí je jeho výjimečná diferenciacie, avšak diferenciacie určitého, opakovaného, a tedy zákonitého typu (dříve označeného jako hierarchický). Tento typ organizace „ovládá“ jak přírodní, tak i společenské environmentální systémy včetně sociálních systémů v úzkém slova smyslu (viz rozdělení moci a bohatství ve společnosti). Rámcová působnost hierarchických zákonitostí je na jedné straně výrazem integrity celého prostředí a jen částečné autonomie jeho mnohých a různorodých struktur, a na straně druhé i pouhým rámcem sekundární variability dílčích organizací „umožňujícím“ formování a vývoj dílčích systémů včetně elementů. Bez této „volnosti“, stejně jako bez diferenciacie jako takové by nebyly možné změny, resp. vývoj na žádné úrovni uspořádání reality. V tomto smyslu je nutné odmítnout časté ztotožňování diferenciacie a nerovnoměrnosti s nepravidelností, náhodností poruchou a ve sféře společenské eventuálně i s nespravedlností. Vysvětlení podmíněnosti hierarchických organizací je ovšem zcela nedostatečné a představuje obtížný úkol pro vědecké zkoumání. Nadějným směrem studia této problematiky může snad být poznávání mechanismů vzájemné interakce dílčích částí prostředí i interakce parciálních a celkové organizace prostředí a odpovídajících principů formování hierarchických soustav. Zřejmě je zde dominance mechanismů dvojího typu: primárně vnější determinace (viz i geografický determinismus) a sekundárně vnitřní konkurence (viz tržní mechanismus, politická soutěž aj.). Vyšším typem jsou pak mechanismy kooperací – viz především dělba práce ve společnosti.

Poznání hierarchických organizací je pochopitelně i prakticky využitelné, avšak v řadě ohledů opět – v souladu s environmentální realitou – jiným způsobem než tomu je u poznatků homogenních druhů elementů. Zatímco v druhém případě jsou hledány vhodné možnosti ovlivňování či pozměňování platné pro všechny jevy příslušného druhu, u hierarchicky diferencovaných soustav je klíčovým určením „postavení v hierarchii“, které je pro individuální části systému odlišné. Z tohoto postavení vyplývají tedy různé možnosti růstu, úspěšnosti rozvoje atd., a tedy – v případě společenských systémů – i diferencované zájmy a navazující aktivity. Proto častá obecná doporučení, zejména pro makroekonomickou politiku států jsou obvykle málo úspěšná nebo přímo nepřijatelná, neboť politika „slabých“ a „silných“ je nutně odlišná. Jestliže hierarchická pozice např. střediska nebo sociogeografického regionu je z hlediska předpokladů jeho rozvoje významově primární, pak jeho další specifika navozují i jeho vhodnou specializaci a zapojení do územní dělby práce. Pro individuální jednotky je tedy možné stanovit jak pravděpodobné rozvojové vyhlídky, tak i specifické formy jejich naplnění. Nejde však jen o praktická doporučení v úrovni individuálních jednotek/systémů, nýbrž i o řádově podstatnější nalézání vhodné strategie pro ovlivňování celých hierarchických systémů. V podstatě se jedná o stanovení vhodnějších/efektivnějších forem hierarchické organizace, resp. diferenciacie. Ilustrací nesmyslnosti hledání průměrného – pro všechny individuální jednotky výhodného – řešení mohou být opakované diskuse na téma „optimální velikost měst“. Právě v důsledku hierarchické podstaty organizace systému osídlení je nutné hledat efektivnější diferenciaci měst a odpovídající hierarchické rozlišení jejich střediskové působnosti a funkční specializace.

Užitečnost výše charakterizovaných typů hodnocení a z nich odvoditelných praktických doporučení je snad dostatečně zřejmá. Nicméně rámcová/pravděpodobnostní povaha těchto doporučení pochopitelně snižuje jejich význam i přijatelnost pro rozhodování příslušných aktérů. Právě pro nejednoznačnost výsledků interakcí objektů i subjektů v environmentální sféře je nutné přenést „snahy o ovlivňování“ z plánování cílových stavů na hledání a ovlivňování působnosti klíčových mechanismů interakcí

zúčastněných objektů/subjektů, a tedy na vytváření **pravidel** hry pro jejich chování. To je nejdůležitější podmínkou pro vytvoření **efektivních podmínek**, resp. prostředí pro samovývoj aktivních subjektů i jejich celkového **systému**. Předchozí konstatování se ovšem vztahují v podstatě pouze k fungování a **vývoji společenských systémů** včetně společnosti v prostředí. Poznání celkové hierarchie dílčích hierarchií, stupně relativní autonomie příslušných mechanismů na jedné straně a **stupně jejich podmíněnosti** širším prostředím na straně druhé má však zásadní význam pro **pochopení** organizace jak společenských, tak i přírodních environmentálních systémů a zesíleně pak pro pochopení jejich finální koexistence, tj. systémů sociogeografických i komplexněgeografických. Toto poznání je pochopitelně také prioritním tématem vědeckého studia reality a nalézání byť jen rámcových pravidelností a působnosti mechanismů s možnými variantními výsledky přispívá k potřebné orientaci v této realitě. Důležitost poznání „možností a variantnosti“ je konec konců obdobná jako důležitost poznání a exaktní popsání „nutností“.

Poděkování

Příspěvek byl vypracován s finanční podporou Výzkumného záměru MSM 0021620831 Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky.

Literatura

- BUNGE, W. (1962): Theoretical Geography. Lund Studies in Geography, ser. C, Lund, The Royal University of Lund.
- HÄGERSTRAND, T. (1967): Innovation Diffusion as a Spatial Process. Chicago, University of Chicago Press.
- HAGGETT, P. (1965): Locational Analysis in Human Geography. London, Edward Arnold.
- HAMPL, M. (1998): Realita, společnost a geografická organizace: hledání integrálního řádu. Praha, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy.
- HAMPL, M. (2005): Geografická organizace společnosti v České republice: transformační procesy a jejich obecný kontext. Praha, Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta.
- HAMPL, M. (2006): Sociální geografie: proměny tématické orientace i přetrvávání výchozích problémů studia. Geografie – Sborník České geografické společnosti, roč. 111, č. 4, str. 382-400.
- HARTSHORNE, R. (1939): The Nature of Geography: A Critical Survey of Current Thought in the Light of the Past. Lancaster, PA, Association of American Geographers.
- HARTSHORNE, R. (1959). Perspective on the Nature of Geography. Chicago, Rand McNally.
- HETTNER, A. (1927): Die Geographie, ihre Geschichte, ihr wesen und ihr Methoden. Breslau, Ferdinand Hirt.
- MATLOVIČ, R. (2007): Hybridná idiograficko-nomotická povaha geografie a koncept miesta s dôrazom na humánnu geografiu. Geografický časopis 59, No. 1, str. 3-23.
- PAULOV, J. (2006): K problému idiografickosti a nomotetickosti geografie s osobitným zreteľom na regionálnu geografiu. Acta Geographica Universitatis Comenianae, 47, str. 27-33.
- SAYER, A. (1984): Method in Social Science. A Realistic Approach. London, Hutchinson.
- SCHAEFER, F. K. (1953): Exceptionalism in geography: a methodological examination. Annals of the Association of American Geographers, 43, str. 226-249.
- Statistický lexikon obcí České republiky. Praha, Český statistický úřad a Ministerstvo vnitra ČR, 2005.

Idiographic or nomothetic geography: alternative versus complementary approaches?

Summary

Neokantian distinction between idiographic and nomothetic sciences was and still has important reflection in theoretical considerations of geography. There are long-lasting changes in paradigms of both types of scientific approaches, and there still is no solution, respectively an adequate understanding of their mutual relationships. This contribution is therefore concerned with discussions of the two approaches at the epistemological and ontological levels. In the first case it can be claimed that the two approaches are components of an integral inductive process of cognition. Its result is the construction of an order of general – specific – unique characteristics in which a combination of idiographic and nomothetic approaches can be realised. A deeper condition of the two approaches is ontological, because the level of repetition in various real phenomena/systems is different. Considering complex real systems one must emphasise that in environmental and societal systems, and especially in geographical systems, the repetition of their features is limited. In spite of this, there are existing regularities/repetition also in geographical systems and systematic search for them has priority. However, the evidence of general regularities is limited („a poor general“) having only a framework-based validity. Therefore, there is a need for making specific and individualising assessments.

Considering the geographical and other complex systems one can thus establish only framework-based regularities that are a framework of secondary, but important variability, and are often having another form. A system of geographical units (settlement, regions, lakes, etc.) is highly differentiated in an asymmetric form. Importantly, the regularities do not relate to similarities of unites, but to their differentiation: there is repetition of the asymmetric form of differentiation in the set of whole systems (see for example the rank-size rule). It is clear that in reality there are two different types of regularities. They are respected in science as the repetition in similarity of phenomena (homogeneous sets of kinds of phenomena), or as the repetition in differentiation of phenomena (sets of kinds of phenomena organised in hierarchies). However, the latter type of repetition has been neglected in scientific approaches. In consequence, there is a certain hiatus in the cognition of reality and, therefore, there are also often inadequate solutions of important problems. This weakness can be illustrated by recurring discussion of so-called optimum sizes of cities. Such debates are having in principle little sense. Because due to the hierarchical order of the settlement systems it is possible and necessary to search only for more effective differentiation in systems of cities/settlements, a step-wise differentiation in central influence of cities and associated functions.